

ПРОБЛЕМА ВЕРХНЬОЇ ВІКОВОЇ МЕЖІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Андрушко А.В.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінально-правових дисциплін та кримінології
Закарпатського державного університету

У статті аналізується проблема верхньої вікової межі кримінальної відповідальності. Робиться висновок про неприйнятність її законодавчого закріплення з огляду на суто індивідуальні особливості психофізіологічних змін у людей похилого віку.

Ключові слова: верхня вікова межа кримінальної відповідальності, старече одряхління, осудність, особа похилого віку, старість.

В статье анализируется проблема верхней возрастной границы уголовной ответственности. Учитывая сугубо индивидуальные особенности психофизиологических изменений у людей преклонного возраста, делается вывод о неприемлемости ее законодательного закрепления.

Ключевые слова: верхняя возрастная граница уголовной ответственности, старческое одряхление, вменяемость, лицо пожилого возраста, старость.

The article analyzes the problem of the higher age limit of criminal responsibility. The conclusion is made that it is unacceptable to establish law regulating it taking into consideration exclusively individual peculiarities of psychophysiological changes of old-age persons.

Keywords: higher age limit of criminal responsibility, senile infirmity, sanity, old-age person, senility.

Якщо питання про нижню вікову межу кримінальної відповідальності постійно вивчалось і продовжує вивчатися, то проблемі верхньої вікової межі приділяється значно менше уваги. До революції 1917 року її торкалися у своїх працях такі відомі вчені, як О. Ф. Кістяківський, М. С. Таганцев, М. А. Неклюдов, М. Д. Сергієвський, В. В. Єсіпов, В. Д. Спасович, П. Д. Калмиков та ін. Згодом питання верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності випало з поля зору юристів, ним цікавились лише фахівці-психіатри. На сьогодні єдиною розширеною авторською позицією із цього питання є доробок російського психолога О. Д. Сітковської [10; 11, с. 115–125].

Незадовільне вивчення вказаної проблеми в правовій науці та юридичній психології, на думку О. Д. Сітковської, пояснюється двома причинами: 1) сфера правового регулювання верхньої вікової межі кримінальної відповідальності, якби вона мала місце, була б набагато вужчою, аніж сфера регулювання нижньої вікової межі, тобто потреба суспільства в такому регулюванні менш актуальна порівняно із визначенням відповідної вікової межі для неповнолітніх; 2) представники юридичної психології, слідуючи традиції, наче усунулись від цієї проблеми, «віддавши» її судовій психіатрії, попри очевидну неможливість її зведення до судово-психіатричної проблематики [10, с. 76; 11, с. 115].

Варто погодитись з Р. І. Михеевим [8, с. 163] та П. В. Разумовим [15, с. 237], котрі вважають висловлені О. Д. Сітковською міркування небезспірними, оскільки у зв'язку із постарінням населення поступово зростає кількість злочинів, вчинюваних особами пізнього віку, а, відповідно, вітчизняна правова система повинна бути готовою до вказаних змін. До того ж слід підтримати думку самої ж О. Д. Сітковської, яка пише, що «значущість винесення справедливих рішень, від яких залежить доля (а можливо, і життя, якщо врахувати

наслідки винесення обвинувального вироку для особи старечого віку), не визначається більшою чи меншою кількістю випадків, коли у цьому виникає необхідність. Пріоритетний характер охорони та захисту прав людини висуває потребу звернути увагу законодавця і правозастосовувача до проблеми верхнього порогу кримінальної відповідальності, а не лише нижнього» [10, с. 77–78; 11, с. 117]. Зважаючи на це, на наш погляд, проблема верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності повинна нарешті більше зацікавити не лише судових психіатрів, а й юристів та психологів.

Тому метою цієї статті є проаналізувати різні підходи до проблеми верхньої вікової межі кримінальної відповідальності та зробити висновок про доцільність чи недоцільність її законодавчого закріплення.

Слід зазначити, що упродовж XIX–XX століть вченими висловлювались різні думки з приводу можливості впливу похилого віку та психофізіологічних змін, пов'язаних із старінням, на кримінальну відповідальність таких осіб. Так, у кінці XIX ст. відомий німецький психіатр Еміль Крепелін дав таку характеристику старості: «Сама старість стає хворобою, якої, зрештою, до певної міри, не омине ніхто. Здатність сприйняття та психічна рухливість в старечому віці падають; старик починає поступово втрачати інтерес до своєї обстановки і до розподілу свого часу. Пам'ять його стає ненадійною, особливо ж щодо подій недалекого минулого, коло його захопленнь звужується внаслідок недоступності нового сприйняття, багатство уявлень зменшується, оскільки прогресуюча втрата уявлень не компенсується вже новими здобутками. У сфері душевних емоцій справа також йде до збіднення» [4, с. 9–10]. З такими міркуваннями, на наш погляд, погодитися однозначно не можна. Цілком очевидно: якщо в одних людей, що досягли пізнього віку, названі «симптоми» є наявними і помітними, то в

інших їхній вплив на психічне самопочуття значно менший. Втрачаючи фізичні сили, людина все ж може зберігати здатність й надалі розвиватися як особистість, повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними. У цьому контексті хотілося б погодитись із О. Ф. Кістяківським, котрий ще наприкінці XIX сторіччя писав: «Хоча старість загалом супроводжується ослабленням розумових та моральних сил, але випадки повного згасання розуму з настанням старості, взагалі-то кажучи, рідкісні, вони скоріше означають ознаку хворобливої, аніж нормальної старості» [5, с. 435].

Утім, в літературі неодноразово зверталася увага на *старече одряхління* як елемент психічних аномалій, що може виключати кримінальну відповідальність. Так, на думку О. Д. Сітковської, «порушення психічної діяльності, які розвиваються і проявляються в старечому віці, можуть суттєво порушити чи навіть анулювати управління поведінкою у конкретному випадку» [10, с. 81; 11, с. 122]. У той же час дослідниця вказує й на відмінність цього питання від проблеми здатності до винної відповідальності неповнолітніх. Якщо остання «вирішується на рівні неспростовної презумпції визначеної з точністю до доби вікової межі, **недосягнення** якої знімає необхідність з'ясування, чи здатен даний підліток до винної відповідальності у конкретному випадку», то проблема верхньої вікової межі кримінальної відповідальності «має якісно інший характер, пов'язаний з наслідками **досягнення** певного віку. Особи старечого віку свого часу після досягнення 14 (16, 18) років набули статус здатних до винної відповідальності. І потрібно вирішувати, зберігають вони його чи ні» [10, с. 81; 11, с. 122].

Видається, що вибраний О. Д. Сітковською та іншими авторами термін «одряхління» для позначення психічних змін, пов'язаних із старінням, які не завжди можна віднести до психічних захворювань у буквальному розумінні цього слова, є явно невдалим. На наш погляд, він наперед націлює на певне перебільшення значення вказаних вище змін, не дає змогу провести чітку різницю між грубими психічними захворюваннями осіб похилого віку та психічними віковими змінами, які хоч і призводять іноді до послаблення інтелектуально-вольових можливостей людини, однак не позбавляють її здатності усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Слід також додати, що слово «дряхлість» хоча й існує в українській мові, але є досить розмитим; тлумачні словники не наводять пояснення його сутності. Очевидно, що найближчим його відповідником є слово «немічність», яке, втім, використовується здебільшого для позначення недостатності фізичних сил людини, її слабкості та безсилля.

Зазначимо, що інволюційний відрізок онтогенезу людини в літературі зазвичай іменується періодом «зворотного розвитку». Є. С. Авербух підкреслює, що окремі психіатри та психологи клінічно та експериментально-психологічно навіть

встановлюють абсолютну схожість між психічною діяльністю людини в старості і на ранніх етапах онтогенезу, в період розвитку та становлення [1, с. 757]. До таких психологів та психіатрів долучаються й окремі криміналісти. Так, Л. В. Борових пише: «Численні зміни в організмі та психіці людини дозволяють стверджувати, що наприкінці життя людина іноді впадає у стан престарілості, що подібний дитинству, схильний до втрати усіх тих моральних якостей, котрі встановлюють стан осудності. У цей час інколи згасає у людині розум та моральна сила, що обумовлює свободу людини, тобто її здатність до усвідомленого вибору між добром та злом. Таким чином, старечий вік, подібно до дитячого, може породити особливий стан психіки, що має враховуватись у кримінально-правовій теорії та практиці» [2, с. 39].

На нашу думку, прямолінійне розуміння інволюційної регресії як повторення, але в зворотному порядку, етапів розвитку психічної діяльності, є явно спрощеним і невиправданим. Але все ж доцільно поставити питання: то чи може старечий вік сам по собі обумовити неосудність особи? Видається, що ні. Слід погодитись з А. П. Козловим, який наголошує, що мова тут повинна йти не про старечий вік, як такий, позаяк чимало людей, доживаючи до старості, зберігають здоровий глузд [6, с. 468]. Причиною неосудності є конкретна психічна хвороба (наприклад, сенільна деменція), пов'язана з біологічними процесами старіння. Мав рацію професор М. С. Таганцев, коли писав: «Але так як не старість сама по собі, а розумове безсилля, що є похідним від неї, усуває відповідальність, то визначення цього моменту має робитись лише у кожному конкретному випадку» [14, с. 145].

Вочевидь, більшість свідчень «зворотного розвитку», різноманітних «дивацтв характеру» сьогодні адекватно пояснюються психіатрами, котрі вказують на захворюваність того чи іншого індивіда на конкретну психічну хворобу (передстаречі та старечі розлади психіки). Про вірність цієї думки, на наш погляд, може певною мірою свідчити хоча б сам факт того, що О. Д. Сітковська для аргументації своєї позиції про старече одряхління як фактор, що виключає здатність особи усвідомлювати своє діяння або керувати ним, посилається на праці авторів (Є. П. Разумовська [9], Л. А. Яхимович [16], Ю. Д. Криворучко [7]), які аналізують психічні відхилення, що пов'язані з церебральним атеросклерозом. Не слід забувати, що психічні розлади судинного генезу, хоч і рідко сягають характеру психозу, усе ж є найпоширенішою формою патології у пізньому віці. В літературі підкреслюється, що після 60 років вони виявляються майже у кожного п'ятого пацієнта [3, с. 155].

О. Д. Сітковська вказує на схильність «дряхлих» стариків до сексуальних розладів, розбещення неповнолітніх [10, с. 80; 11, с. 121]. Але ж на аналогічні прояви в один голос вказують психіатри як на характерні симптоми деменцій [3, с. 150, 155;

12, с. 233, 234; 13, с. 224].

Для аргументації власної позиції О. Д. Сітковська зазначає, що настання ознак дряхлості відбувається непомітно, із значними індивідуальними відмінностями, з маскуванням інтелектуальних знижень, змінами характеру [10, с. 79; 11, с. 119]. Але й психічні розлади (в т.ч. й тяжкі) у осіб пізнього віку також з'являються зовсім непомітно, із абсолютно «невинних» дивацтв характеру, з психічних змін, притаманних фізіологічному старінню [3, с. 148, 149; 13, с. 221].

На наш погляд, «настання симптомів дряхлості» насправді є нічим іншим, як початком серйозної психічної хвороби (наприклад, старечого слабоумства), а значить наявним є медичний критерій неосудності. В очах оточуючих певна стара людина й справді може виглядати просто «психічно дряхлою», однак в психіатрії такі ознаки адекватно пояснюються. У той же час мусимо наголосити, що наявність старечих змін психіки далеко не завжди свідчить про початковий період психічного розладу: такі зміни особистості можуть уступити місце грубим інтелектуальним та вольовим розладам, а можуть і згладитись (що, звичайно, має місце значно частіше).

З огляду на сказане, позиція О. Д. Сітковської видається недостатньо аргументованою. Однак й цілком відкидати її не можна. Ми не можемо бути абсолютно впевнені в тому, що «психофізіологічне одряхління як таке, безвідносно до наявності психіатричного захворювання в точному сенсі цього слова» [10, с. 83; 11, с. 124], не може мати місця і не може впливати на здатність суб'єкта підлягати кримінальній відповідальності. Зрозуміло, наприклад, що пов'язані із старінням порушення пам'яті та уваги можуть мати неабияке значення для механізму необережного злочину. Суттєвими для кримінального закону можуть бути й інші інтелектуальні, емоційні та вольові особливості осіб пізнього віку: сповільнення сприйняття, обробки та передавання інформації; послаблення та порушення балансу процесів збудження і гальмування; дисоціація між порушеною здатністю розуміти ситуацію і достатньою збереженістю звичних навиків поведінки; складність або неможливість знайти оптимальне розв'язання ситуації, у якій необхідною є швидка орієнтація; втрата можливостей осмислювати деякі ситуації в цілому, прогнозувати наслідки своїх та чужих вчинків (не дивлячись на збереження фор-

мально правильного орієнтування в інших конкретних ситуаціях) [11, с. 120–121]. Існують також дані про те, що в період старіння людського організму зменшується вага мозку (у віці від 60 до 75 років вона знижується на 6 %), відбуваються атрофічні процеси в білій та сірій речовині, дистрофічні процеси в нервових клітинах тощо [12, с. 232–233]. Підкреслюючи помилковість поверхових суджень про збереженість таких осіб, Густав Ашаффенбург писав, що у них «цілим є фасад, але не дім» [16, с. 45]. Важливими є також слова відомого геронтопсихіатра Є. С. Авербуха: «В старості межа між фізіологічним та патофізіологічним, між нормою і патологією значно згладжена. Так звані “старечі недуги”, “старечі неполадки” хоч і не є суворо кажучи хворобами, все ж завдають чимало неприємностей» [1, с. 760]. Тому, видається, сама ймовірність факту впливу старечого одряхління (наявність інтелектуальних та вольових ознак) на здатність бути чи не бути суб'єктом злочину, підлягати кримінальній відповідальності потребує подальшого вивчення та додаткової аргументації. З огляду на це, автор переконаний, що повну та остаточну відповідь на це питання може дати лише всебічне обговорення вказаної проблеми як психіатрами, так і юристами, психологами та геронтологами.

Але у будь-якому випадку законодавче встановлення верхньої вікової межі кримінальної відповідальності є неприйнятним, позаяк особливості психофізіологічних змін у людей пізнього віку є суто індивідуальними. На відміну від нижнього вікового порогу, зафіксувати верхній на «всі випадки життя» просто неможливо. Нерідко можна бачити людей, котрі попри свій похилий чи старечий вік мало відзначені психологічним старінням. Якщо у випадку з особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, їхній стан вікової неосудності презюмується, то у випадку із старечим віком, на нашу думку, говорити усе ж слід про різні психічні розлади, які дозволяють декому проводити такі аналогії. Немає потреби також конструювати особливі критерії неосудності для осіб пізнього віку. Видається, що питання про осудність чи неосудність таких осіб має вирішуватись на загальних засадах, передбачених в кримінальному законі. Такою є й світова практика законотворення та правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авербух Е.С. Соотношение биологического и социального в формировании личностных особенностей при физиологическом и патологическом старении // Соотношение биологического и социального в человеке / Отв. ред. В.М. Банщиков, Б.Ф. Ломов. – М.: Всероссийское научное общество невропатологов и психиатров, 1975. – С. 757–762.
2. Боровых Л.В. Психолого-правовая характеристика и особенности уголовной ответственности лиц пожилого возраста // Теория и практика совершенствования законодательства на современном этапе. Материалы научно-практической конференции. – Екатеринбург: Уральская Орден Трудового Красного Знамени гос. юрид. академия, 1993. – С. 39–40.

3. Жариков Н.М., Морозов Г.В., Хритинин Д.Ф. Судебная психиатрия. – М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 432 с.
4. Заменгоф М.Ф. Преступность стариковъ. – Петроградъ: Сенатская типографія, 1915. – 42 с.
5. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Часть Общая. – К.: Изданіе Книгопродавца Издателя Ф.А. Югансона, 1891. – 892 с.
6. Козлов А.П. Понятие преступления. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.
7. Криворучко Ю.Д. Дифференцированная оценка признаков юридического критерия невменяемости в некоторых случаях органического поражения головного мозга у лиц позднего возраста // Проблемы вменяемости в судебной психиатрии / Под ред. Г.В. Морозова. – М.: Всесоюзный Орден Трудового Красного Знамени НИИ общей и судебной психиатрии им. В. П. Сербского, 1983. – С. 104–110.
8. Михеев Р.И. Старческая преступность (в порядке обсуждения проблемы) // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе. Материалы научно-практической конференции (3-4 февраля 2000 г.). Часть 1. – Красноярск: Сибирский юридический институт МВД России, 2000. – С. 161–165.
9. Разумовская С.П. Вопросы судебно-психиатрической оценки сосудистых заболеваний головного мозга // Проблемы вменяемости в судебной психиатрии / Под ред. Г.В. Морозова. – М.: Всесоюзный Орден Трудового Красного Знамени НИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1983. – С. 95–103.
10. Ситковская О.Д. Проблема верхней возрастной границы уголовной ответственности // Особенности развития уголовной политики в современных условиях. – М.: Академия МВД России, 1996. – С. 76–83.
11. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М.: Норма, 1998. – 285 с.
12. Судебная психиатрия / Под ред. проф. А.Н. Бунеева, доц. Ц.М. Фейнберга, проф. А.М. Халецкого. – М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1949. – 400 с.
13. Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. А.С. Дмитриева, проф. Т.В. Клименко. – М.: Юристъ, 1998. – 408 с.
14. Таганцев Н.С. Курсъ русскаго уголовного права: Учение о преступлении. Часть общая. Кн. 1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1874. – 292 с.
15. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации / Под науч. ред. Ю.Е. Пудовочкина. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 384 с.
16. Яхимович Л.А. Судебно-психиатрическое значение атеросклеротического слабоумия (вопросы дееспособности) // Теоретические и организационные вопросы судебной психиатрии / Под ред. Г.В. Морозова. – М.: Центральный Орден Трудового Красного Знамени НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1977. – С. 44–48.